

UNELE ASPECTE PRIVIND PROPAGANDA BOLȘEVICĂ PRIN PRESA ROMÂNEASCĂ INTERBELICĂ (1919–1939)

MARIANA COJOC*, MARIAN COJOC**

Abstract: The creation of the Third Communist International (March 2–6, 1919) intensified the process of disseminating anti-national “theses” aimed at the stability and integrity of Europe at the end of the First World War. For Romania, the provinces “pursued” in the Communist propaganda act were Transylvania, Bessarabia, Bukovina, and Dobrogea. From this point of view significant along with the archive documents are numerous articles published in the press of the time. Thus, publications such as *Socialismul*, *Înainte*, *Scânteia* played an essential role in supporting Bolshevik politics in the interwar period.

Key words: Romania, USSR, propaganda, Comintern, interwar period.

Introducere

În plin război, revoluția bolșevică a generat, în mod dramatic, dincolo de tragedia în sine – „prima mare conflagrație a lumii” – o renaștere a Timpului atunci prezent, marcând, astfel, în mod definitiv, secolul XX.

Acest veac a născut (printre multe alte „rele” existențiale), o nouă formă de exprimare a propagandei în haina sa cameleonică incontestabilă. Contextual, Jean-Marie Domenach consideră că *propaganda politică* („întreprindere organizată pentru a influența și dirija opinia”¹) a apărut în secolul XX adică atunci când s-a putut vorbi „de o masă modernă”, alături de o varietate a tehnicilor de comunicare prin *cuvânt*, *sunet*, *imagine* iar, de aici, inevitabil, prin *documentul scris*, *radio*, *televiziune*, *cinema* și, am adăuga, tot ce a adus cu sine Timpul istoric invocat în materie de „rețele comunicaționale”, adevărate studii de caz, astăzi, pentru o guvernare internațională în domeniu.

---

* Conf. univ. dr., Universitatea „Ovidius” din Constanța; e-mail: marianacojoc@yahoo.com.

**Prof. univ. dr., Universitatea „Ovidius” din Constanța; e-mail: marianacojoc@yahoo.com.

¹ Jean-Marie Domenach, *Propaganda politică*, Iași, Institutul European, 2004, pp. 24–25; Mariana Cojoc, *Știrea și ... „nepătrunsele” căi ale Adevărului. Mediatizarea politicului în societatea contemporană*, în *Mass-media: limbaj, cultură și acces la realitate. Studii de caz*, Ana-Maria Munteanu, Aida Todî (coordonatori), București, Editura Universitară, 2009, pp. 58–69.

De cele mai multe ori, în memoria colectivă, *propaganda* este alăturată mental-temelor autentice specifice tuturor regimurilor *totalitare* (și nu numai). În fapt, așa cum sublinia regretatul universitar ieșean, prof. Ioan Ciupercă, „a scrie despre propagandă în regimurile totalitare înseamnă o veritabilă provocare pentru cercetător. Oare nu propaganda este aceea care contribuie în măsura cea mai mare la crearea acelei lumi paralele, paralelă cu realitatea? Una în care visul individual se intensifică artificial pentru a se transforma în coșmar; în care mitul este amplu și eficient folosit; în care se produce distanțarea stranie a cuvântului de realitate, iar limba devine de lemn. O lume care lasă să se vadă cel mai bine faptul că politicienii se adresează masei”².

În prezentul studiu urmărim evidențierea unor articole din publicațiile ce au susținut ideile/tezele, *facerile* și *prefacerile* Partidului Comunist din România interbelică (cu accent pe regiunea dintre Dunăre și Marea Neagră) în concordanță cu directivele Moscovei, ale Internaționalei a III-a și ale Federației Comuniste Balcanice mai precis, ne vom referi doar la câteva exemple „brute” ale actului scris propagandistic acolo unde *Adevărul*, *numele*, *individul* ... nu contează ci doar se regăsesc, într-o ciudată înlănțuire numită astăzi... „spirală tăcerii”.

Inventarea unui imperativ – „Singura salvare: Republica Sovietică Balcanică”

Revoluția bolșevică din 25 octombrie – 7 noiembrie 1917 și crearea Internaționalei a III-a comuniste (2–6 martie 1919) sunt reperele cadru pentru impunerea cu rapiditate în noul sistem al Relațiilor Internaționale conturat la finalul Primului Război Mondial a proiecției binomului securitate/insecuritate și, implicit, a celui război/pace a poziției definite a „inamicului” – în consonanță cu afirmarea statelor revizioniste ce aveau ca obiectiv destabilizarea statelor născute/renăscute/desăvârșite pe ruinele fostelor imperii. Ori România Mare devenea, inevitabil, un stat „pândit” pe întreg segmentul temporal avut în vedere în analiza noastră.

Interpretând în cheia modernă a conceptualizării sistemului Relațiilor Internaționale, se poate observa cu ușurință faptul că, indiferent de timpul istoric analizat, „inamicul” există, iar la începutul perioadei interbelice și pe tot traiectul ei, poartă denumirile de „revizionism” și ideologie comunist/bolșevică³ la care s-a alăturat și cealaltă extremă a *setei* unora pentru „spațiului vital”.

În drumul „cetății” ce era considerată „asediată”, provinciile românești ce compuneau „România Mare” – Basarabia, Bucovina, Transilvania dar și Dobrogea

² Ioan Ciupercă, *Totalitarismul – fenomen al secolului XX. Repere*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2006, p. 91.

³ Mariana Cojoc, Marian Cojoc, *Propagandă, contrapropagandă și interese străine la Dunăre și Marea Neagră (1919–1939). Documente*, partea I, vol. 102, în *Colecția României în istoria universală. The Romanians in World History*, Academia Română, București, Editura Universității din București, 2003, 343 pp.

au devenit ținte predilecte ale ideologiei bolșevice. Subliniem faptul că, încă din luna iunie a anului 1919, peste 2/3 din totalul cheltuielilor bugetului Colegiului Internațional era destinată propagandei în România, pentru ca în 1920, una din sarcinile Biroului Sud (Biroul Harkov) era aceea de a căuta „pe Marea Neagră, pe frontul basarabean și polonez a punctelor de trecere favorabile pentru agitatori și a literaturii”⁴.

Un important centru propagandistic în slujba Cominternului a fost, neîndoind, Federația Comunistă Balcanică, creată prin transformarea Federației Socialiste Balcanice la cea de a III-a conferință oficială desfășurată la Sofia – 13 ianuarie 1920 (unde s-a lansat lozinca: *Luptați pentru Republica Socialistă Federativă Sovietică a Balcanilor!*⁵) la care au participat: Partidul Comunist din Bulgaria, Partidul Muncitoresc-Socialist din Iugoslavia, Partidul Muncitoresc Socialist din Grecia și Partidul Socialist din România. Astfel, la consfătuirea Federației Comuniste Balcanice din 24–28 februarie 1921 de la Viena, Vasili Kolarov, reprezentantul Partidului Comunist din Bulgaria, a considerat că problemele naționale ale statelor balcanice, iar cea dobrogeană era considerată una specială, puteau fi rezolvate doar în acest cadru⁶.

Hotărârile obligatorii pentru P.C.dR. din vara anului 1924, menționate în documentul *Despre chestiunile naționale din Europa Centrală și în Balcani*, rezoluție în concordanță cu Congresul al V-lea al Cominternului (17 iunie–8 iulie 1924) și conferințele a VI-a (decembrie 1923) și a VII-a (iulie 1924) ale Federației Comuniste Balcanice, ca de altfel și *Rezoluția asupra chestiunii naționale* adoptată la Congresul al III-lea al partidului (august 1924) au trasat noi sarcini formațiunii comuniste române, în sensul acțiunii directe pentru dezmembrarea teritorială a României, cerându-se expres despărțirea provinciilor istorice reunite la țară în 1918 la care, de fiecare dată, se adăuga și Dobrogea⁷.

La 15 februarie 1923, ziarul „Socialismul” („Organul Partidului Socialist și al Uniunii Sindicale”) a publicat un articol despre „situația generală” din Balcani ce confirma rezoluțiile Conferinței a IV-a a Federației Comuniste Balcanice (Sofia, iunie 1922): „Singura salvare (era... cum altfel – n.n.): Republica Sovietică Balcanică”⁸. În fapt, în „Socialismul” au fost publicate numeroase articole cu referire la așa-numita „problemă a Basarabiei”, „problema agrară și cea națională” sau cum apare într-un articol publicat în 22 februarie 1924: „Care-i datoria Partidului Comunist”⁹ din care vom cita în extenso:

⁴ Ioan Chiper, *Considerații privind evoluția numerică și compoziția etnică a PCR, 1921–1952*, în „Arhivele Totalitarismului”, an VI, nr. 21, 4/1998, p. 30.

⁵ Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, București, Editura Humanitas, 1990, p. 68.

⁶ M.C. Stănescu, *Moscova, Cominternul, filiera balcanică și România (1919–1944)*, București, Casa de Editură Silex, 1994, pp. 57–58, 60.

⁷ Emilian Bold, Ilie Seftiuc, *România sub lupa diplomației sovietice (1917–1938)*, Iași, Editura Junimea, 1998, p. 51.

⁸ „Socialismul”, anul XVII, nr. 13, 15 februarie, 1923, p. 184.

⁹ „Socialismul”, anul XIX, nr. 70, vineri, 22 februarie 1924, pp. 195–197.

„România se află aşadar într-o situație deosebit de rea (...)

Zdruncinată înăuntru economiceste și financiarmente, părăsită de *aliații* din timpul și de după război, clasa stăpânitoare din România este pe cale să se rostogolească repede, dacă nu va putea ajunge la o înțelegere cu Rusia sovietică (...)

Spre marea dezamăgire și durere a guvernului liberal, România capitalistă de azi e părăsită de toți *amicii* ei: statele Mării Antante tratează separat cu Rusia, statele Micii Antante nu pot trata în bloc. Și, apoi ca oricare slugă, statele Micii Antante, trebuie să aștepte până ce stăpânii, statele Mării Antante s-au ridicat de la masă.

Și această nouă situație provoacă furia burgheziei române, furie manifestată prin reprezentantul ei – guvernul partidului liberal.

Iar această furie iese din cadrul slugărniceii și înslăvirii clasei stăpânitoare din țară față de capitalismul european și intră în cadrul neghiobiei (...)

Azi, mai mult ca oricând, muncitorimea de la orașe trebuie să îngroașe rândurile Partidului Comunist, pentru că parola: Guvernul muncitoresc și țărănesc devine o parolă de actualitate. Propagată, ce e drept, foarte puțin, această parolă a și devenit azi o parolă agitatorică și ea va deveni mâine una de acțiune.

În vederea acestui viitor apropiat, foarte apropiat chiar – dacă nu vom dormi – partidul trebuie să facă cunoscut maselor parolele sale în aceste două chestiuni: în chestiunea agrară și în cea națională.

În chestiunea agrară: întregul pământ țăranilor, fără nici o plată.

În chestiunea națională: dreptul de autodeterminare a populațiilor până la completa dezlipire de statul de care aparțin acum”¹⁰.

În acest context, era firesc ca Rusia sovietică să fie văzută, de același ziar, o lună mai târziu, drept „apărătorul tuturor popoarelor oprimate”¹¹:

„Am văzut că Rusia Sovietică, contrar celei țariste, este preocupată exclusiv de organizarea societății socialiste. Cerințele noului sistem economic și social-politic, ce-i sta la bază, sunt în contradicție cu orice aspirațiuni imperialiste. *Imperialismul sovietic* este una din nenumăratele născociri ale burgheziei (...)

Devine mereu mai limpede: oligarhia, burghezia – clasele stăpânitoare din România – nu pot păstra unitatea națională decât prin baionetă. N-au autoritate de a putea striga lumii, că poporul român, liber să-și spuie dorința, voiește mai departe starea actuală. Singur, Partidul Comunist, care nu exprimă nici imperialismul oligarhiei române, nici politica *imperialistă* Sovietică, ci este portcuvântul muncitorimii de la orașe și sate, luptă pentru emanciparea provinciilor anexate pe baza *dreptului de autodeterminare până la deslipire*. Guvernul Muncitoresc și Țărănesc, pentru care luptă Partidul Comunist, va face o realitate din principiul de

¹⁰ *Ibidem*; fragmentul publicat este identic cu scrisoarea primită de P.C.dR. (C.C.) din partea reprezentantului PCdR la Federația Comunistă Balcanică, Ghiță Moscu, în 5 februarie 1924, p. 195.

¹¹ 1924 martie 25–26 – *Articolul Rusia sovietica este aparatorul tuturor popoarelor oprimate* aparut în ziarul „Socialismul”.

autodeterminare și acel guvern va putea tocmai de aceea să fie guvernul Unității Naționale”¹².

„Lupta de clasă” a publicat, în numerele 8–9, din septembrie–decembrie 1928, concluziile Congresului al IV-lea al P.C.dR., ce reaminteau obiectivul prioritar al comuniștilor români: „*autodeterminarea tuturor naționalităților* (din România – n.n.) *până la despărțire*”, alături de alte „lozinci regionale” precum: *Unirea cu Republica Autonomă Sovietică Moldovenească* – pentru Basarabia, *Unirea cu Ucraina Sovietică* – pentru Bucovina, *Despărțire și completă independență față de statul român* – pentru Transilvania și Banat, în timp ce pentru Dobrogea era „rezervată” doar formula – *Independenței*¹³.

O atenție deosebită a acordat Dobrogei, Congresul al V-lea al P.C.dR., din anul 1931, care a înscris din nou între principalele teze fundamentale ale Partidului Comunist „*autodeterminarea până la despărțire*” precum și „*apărarea U.R.S.S.*” Mai mult chiar, „tovarășul Gorn” (Alexander Stefanski, noul secretar general al partidului), în ședința din 10 decembrie, nu se sfia să recunoască faptul că D.R.O. (Dobrujanska Revoluționna Organizația – creată după 1877–1878 alături de V.D.R.O. – Organizația Revoluționară Dobrogeană din Interior „VTREȘNA DOBRUJANSKA REVOLUȚIONA ORGANIZAȚIA” – rivală, în fapt, care dorea alipirea Dobrogei la Bulgaria Mare) era formată exclusiv din bulgari, regretul lui fiind acela că populația turcă locală nu a putut fi atrasă masiv către doctrina comunistă. Actele congresului au trasat organizației dobrogene următoarele sarcini: intensificarea activității pentru revoluția din România, transformarea sa în organizație de masă, „revendicări zilnice naționale, cotitura înspre turci” (sic!), precum și „întărirea organizatorică în Dobrogea de Nord”, zona sudică a ținutului fiind, de altfel, destul de „indoctrinată”. De fapt, un „punct fierbinte” al dezbaterilor congresului l-a constituit activitatea D.R.O. care, în opinia „tovarășului Dimitrov”, în ședința din 23 decembrie 1931, „a lăsat pe planul al doilea revendicările naționale”, neducând „o muncă sistematică împotriva coloniștilor și colonizării Dobrogei vechi și noi”.

„Tovarășul Vasilescu” (Gofu Dumitru) propunea, pe 23 decembrie 1931, pentru „ușurarea” muncii de partid, în întreaga Dobroge dar, în special, în Cadrilater, „să se popularizeze ideea autodeterminării până la despărțirea de statul român”, scoaterea unei gazete (sau mai multe) în limba naționalităților cu lozinca respectivă, în timp ce armata trebuia convinsă să fraternizare în caz de revoluție, cu clasa muncitoare.

Un an mai târziu, Comitetul Regional al P.C.dR. a înaintat centrului, raportul privind *Situația din Dobrogea* în care, pe lângă atât de cunoscutele linii directoare ale propagandei comuniste cu privire la ținutul în cauză, accentua și existența așa-numitelor „procese de acuzare în spionajul bulgar sau sovietic”, concluzionând: „*teroarea bântuie aici mai mult ca oriunde*”¹⁴.

¹² Timotei Marin, „Socialismul”, anul XIX, nr. 33 și 34 din 25 și 26 martie 1924.

¹³ „Lupta de clasă”, 8–9 din septembrie–decembrie 1928.

¹⁴ ANIC, c. A XVI-50, inv. 457.

Pe aceeași linie s-a înscris și manifestul Comitetului Central al P.C.dR. din octombrie 1934¹⁵ sau raportul P.C.dR. Comitetul Regional Dobrogea din 1935 în care se condamnă emigrarea țăranilor din Cadrilater spre Bulgaria, soluția respingerii „atacurilor barbare ale burgheziei” fiind ca de altfel pentru întreaga Dobroge, „lupta în apărarea intereselor lor imediate și zilnice până la sfârșitul victorios”¹⁶.

Într-un alt document, datat 2 decembrie 1935, emis de P.C.dR. la finalul Congresului al VII-lea, ce explica situația politică internațională a momentului, se puteau citi sarcinile trasate de ultimul congres comunist pentru organizațiile din Transilvania, Basarabia, Bucovina și Cadrilater („Dobrogea Veche” nu apare, n.n.). Pentru această ultimă zonă se avea în vedere crearea Partidului Naționalist Bulgar prin trecerea cadrelor și simpatizanților D.R.O. în organisme incipiente ale partidului menționat. Conducerea acestora urma a fi deținută de muncitori, țărani, mici burghezi și „intelectuali cinstiți”.

Un an mai târziu, plenara lărgită a C.C. al P.C.dR., discutând tactica mobilizării „maselor naționalităților asuprite în *Front popular antifascist* pentru pace și contra pericolului introducerii dictaturii militaro-fasciste (...) cât și pentru o mai bună conducere a luptelor popoarelor din aceste regiuni”, considera necesară reorganizarea P.C. din România, îndeosebi în Transilvania și Dobrogea.

Situația internațională după venirea lui Hitler la conducerea Germaniei în ianuarie 1933 și, în particular, evoluția raporturilor diplomatice româno-sovietice din acei ani, au fost marcate de adaptarea politicii și propagandei comuniste la noile realități. Acum s-a lansat lozincă *fronturilor populare contra fascismului*¹⁷ (la Congresul al VII-lea al Internaționalei Comuniste – august 1935 – a fost adoptată noua tactică a „frontului popular antifascist”), iar Uniunea Sovietică a încetat a mai fi considerată, în planurile M.St.M. român, „adversarul cel mai periculos”.

În 1936, în documentele forului superior al armatei române, aprecierea cu privire la ostilitatea Rusiei de altădată a dispărut și, în consecință, într-un eventual conflict european statul sovietic putea interveni alături de Franța și Cehoslovacia, păstrând totodată, o atitudine binevoitoare față de România”. Din acel moment, *inamicul numărul 1* devenea Ungaria și, în mod evident, eforturile statului român în materie de apărare urmau a fi orientate pe Frontul de Vest¹⁸.

Propaganda antiromânească a fost susținută și de paginile ziarului „Scânteia” unde și-au găsit loc și articole cu referire la ținutul dintre Dunăre și Mare. Astfel, în articolul intitulat *Noi măsuri contra popoarelor conlocuitoare*, publicat în ziarul amintit pe 5 august 1938, se arăta, mergându-se pe linia trasată încă din 1931 la

¹⁵ *Documente privind politica Partidului Comunist Român față de problema națională – 1921–1944*, partea a II-a, București, Biblioteca Academiei Române. Arhiva Istorică, pp. 580–581.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 608–609.

¹⁷ Gheorghe Buzatu, *Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial*, vol. II, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 60.

¹⁸ *Istoria Statului Major General Român. Documente 1859–1947*, București, Editura Militară, 1994, pp. 35–36.

Congresul al V-lea, că în Dobrogea: „populația turcească e aproape exterminată. Prigoana și teroarea o fac să părăsească în fugă locuri de baștină căutându-și refugiul dincolo de granițele țării. O teroare fără pereche e deslănțuită împotriva populației bulgare. Sunt urmăriți pentru că vorbesc limba lor. Sunt închise scolile lor. Macedonenii colonizati la graniță, de către guvern, sunt instigați împotriva populației bulgărești. Batai, pâna si ciocniri sângeroase, denunțuri și arestări cumplite!

Prin legea așa-zisei *protecției* muncii naționale, în primul rând cetățenii evrei și unguri, ruși sunt dați afară din fabrici, ateliere, birouri, lipsiți de pâine și câștig.

Revizuirea cetățenilor, punând în afara de legi aproape 50% din cetățenii evrei e un mijloc de excludere a acestora din producția țării lor, lăsându-le prada foamei, completei exterminări fizice.

Cauza principală a noului avânt luat de prigoana națională mai ales în Basarabia – e clară: se pregătește să se curățe terenul viitorului război antisovietic. Se slăbesc și se destramă forțele popoarelor conlocuitoare din România care, unite, vor putea ține piept agresiunii fasciste. Noua reformă administrativă nu face decât să ciopârtească țara, destrămand masele compacte de cetățeni de aceeași naționalitate și înăsprind jugul dictaturii prin instituirea guvernatorilor cu depline puteri.

Războiul iminent – iată ce dictează măsurile guvernului de dictatură!

Acestor măsuri, acestei politici, de trădare națională cei ce muncesc de neam român, ungur, evreu, rusesc, bulgar să le răspundă cu unire! Unirea popoarelor din România pentru lupta comună pentru pâine, pace și libertate. Asemenea pilde ca acțiunea comună a țăranilor bulgari și macedoneni din Cadrilater, manifestările comune pentru pace ale românilor și ungarilor din Ardeal, arată drumul de urmat.

Să îl urmăm deci, cu toții!”¹⁹

Concluzii

Diseminarea obiectivelor Internaționalei a III-a pentru România a conturat un adevărat „dosar”: publicații, atentate, infiltrări de materiale subversive din exteriorul țării, exportarea diseminării publicațiilor în afara României etc.

În ceea ce privește eforturile statului român pentru combaterea direcțiilor impuse de Moscova, acestea s-au desfășurat pe mai multe planuri interconectate, reușind, astfel, prezervarea integrității statale atât timp cât Timpul ... „a mai avut răbdare”. Documentele cu referire directă la acest fapt, subliniază importanța litoralului și a porturilor românești, mult mai vulnerabile în ceea ce privește introducerea de resurse umane și materiale propagandistice²⁰.

---

¹⁹ „Scânteia” nr. 13(103)/5 august 1938.

²⁰ Mariana Cojoc, *România și reflexia dilemelor securității secolului XXI în oglinda secolului trecut*, în prof. univ. dr. Adrian Liviu Ivan, lect. univ. dr. Toma Vasile Rus (coordonatori), *Conferința cu participare internațională Guvernanță, Intelligence și Securitate în Secolul XXI*, Cluj-Napoca, CA Publishing, 2012, pp. 78–91.

Bibliografie

- Bold, Emilian, Seftiuc, Ilie, *România sub lupa diplomației sovietice (1917–1938)*, Iași, Editura Junimea, 1998.
- Buzatu, Gheorghe, *Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial*, vol. II, București, Editura Enciclopedică, 1995.
- Ciupercă, Ioan, *Totalitarismul – fenomen al secolului XX. Repere*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2006.
- Chiper, Ioan, *Considerații privind evoluția numerică și compoziția etnică a PCR, 1921–1952*, în „Arhivele Totalitarismului”, an VI, nr. 21, 4/1998.
- Cojoc, Mariana, Cojoc, Marian, *Propagandă, contrapropagandă și interese străine la Dunăre și Marea Neagră (1919–1939). Documente*, partea I, vol. 102 în Colecția *Românii în istoria universală. The Romanians in World History*, Academia Română, București, Editura Universității din București, 2003.
- Cojoc, Mariana, *România și reflexia dilemelor securității secolului XXI în oglinda secolului trecut*, în prof. univ. dr. Adrian Liviu Ivan, lect. univ. dr. Toma Vasile Rus (coordonatori), *Conferința cu participare internațională Guvernanță, Intelligence și Securitate în Secolul XXI*, Cluj-Napoca, CA Publishing, 2012, pp. 78–91.
- Cojoc, Mariana, *Știrea și ... „nepătrunsele” căi ale Adevărului. Mediatizarea politicului în societatea contemporană*, în *Mass-media: limbaj, cultură și acces la realitate. Studii de caz*, Ana-Maria Munteanu, Aida Todi (coordonatori), București, Editura Universitară, 2009.
- Documente privind politica Partidului Comunist Român față de problema națională – 1921–1944*, partea a II-a, București, Biblioteca Academiei Române. Arhiva Istorică.
- Domenach, Jean-Marie, *Propaganda politică*, Iași, Institutul European, 2004.
- Frunză, Victor, *Istoria stalinismului în România*, București, Editura Humanitas, 1990.
- Istoria Statului Major General Român. Documente 1859–1947*, București, Editura Militară, 1994.
- „Lupta de clasă” 8–9 din septembrie–decembrie 1928.
- Timotei Marin, în „Socialismul”, anul XIX, nr. 33 și 34 din 25 și 26 martie 1924.
- „Scânteia” nr. 13(103)/5 august 1938.
- „Socialismul”, anul XVII, nr. 13, 15 februarie, 1923.
- „Socialismul”, anul XIX, nr. 70, vineri, 22 februarie 1924.
- „Socialismul”, *Articolul Rusia sovietică este aparatorul tuturor popoarelor oprimite*, 25–26 martie, 1924.
- Stănescu, M.C., *Moscova, Cominternul, filiera balcanică și România (1919–1944)*, București, Casa de Editură Silex, 1994.